

MATE SUIĆ, ANTIČKI GRAD NA ISTOČNOM JADRANU. Studije iz historije urbanizma, knj. 1, izd. Instituta za arheologiju Sveučilišta u Zagrebu i Sveučilišne naklade Liber, Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis, Zagreb 1976, 4°, str. 328 + 173 crteža i VI tabli.

Na samom ovitku knjige nalaze se izvaci iz ocjena: povjesničara arhitekture Andre Mohorovičića, povjesničara umjetnosti i uz to recenzenta, Milana Preloga, arheologa Duje Rendić-Miočevića i sociologa Stipe Šuvara. Sumnje nema da sadržaj tog, kod nas pionirskog djela, zahtijeva ovladavanje tim i ne samo tim disciplinama, kao što će se vidjeti iz ovog teksta koji je pogled na tu poglavito povijesnu sintezu sa stajališta povijesnosti.¹

Osim što je knjiga likovno vrlo dobro opremljena brojnim kvalitetnim crtežima, za što zasluga ide Krešimira Rončevića iz Arheološkog instituta u Zagrebu, uz osnovni tekst dodana je selektivna bibliografija (265—281).² izbor najvažnijih izvora na grčkom i latinskom jeziku (283—308) s paralelnim prijevodom na hrvatski jezik,³ kazalo imena (309—322), bez imena autora spomenutih u popisu literature, i popis ilustracija (323—326).

Iako Suić u uvodnom dijelu rada obrazlaže svoje shvaćanje obalnog pojasa, naravno s otocima, u koji ulazi čitava Istra, i razlog izostavljanja Trsta (Tergeste) iz obrađenog materijala jer je izvan granica Jugoslavije, što vrijedi i za Skadar (Scodra) i Lješ (Lissos), ipak je taj postupak doveo do nepotpunog pokrivanja naslova sadržajem djela. Da je te gradove trebalo uzeti u obzir, pokazalo se kasnije u tekstu na svim mjestima gdje se oni, tj. njihovi spomenici javljaju kao, čak ponekad jedine paralele za materijal koji se nalazi na našem teritoriju. Činjenica da ih autor nije mogao mimoići svjedoči o potrebi njihova unošenja u korpus materijala, a čini se da takav postupak ne bi znatno uvećao količinu materijala kojim je trebalo ovladati.

U predgovoru autor ističe da taj sintetski rad »nije ni povijest naših gradova u antici niti povijest antičke arhitekture na našem primorju«, ali treba istaći da je to ipak prilog, i to veoma važan i dragocjen, među ostalim i tim disciplinama, uz to što je svojevrsan pregled rezultata dosadašnjih arheoloških istraživanja antičkog perioda povijesti dotičnog teritorija, povijesti umjetnosti, uglavnom spomenika arhitekture, pisanih vrela za »našu« antiku, među kojima valja izdvojiti korpus natpisa, i na kraju bit će to ne samo udžbenik i priručnik studentima drugog i trećeg stup-

¹ Spomenuti ocjenjivači djelomično, pa i sam Suić (9), ističu interdisciplinarni pristup pri obradi materije, ali je zapravo riječ o povijesnom pristupu pod kojim podrazumijevamo znanost o prošlosti ljudi, u koju uključujemo sve one discipline koje se uobičajeno shvaćaju kao dio povijesti, kao i one koje su vrlo skladno i s pravom mjerom uklopljene u obradu odabrane teme. Ne zaboravimo da to djelo nosi i oznaku *Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis*!

² Treba istaći uvođenje modernog sustava citiranja, kod nas u povijesnoj sintezi, koliko je poznato, prvi put, umjesto opširnih bilježaka, koje bi samo otežavale pristupačnost sintezi. Pod crtom se navodi ime autora, godina kao kriterij nalaženja u bibliografiji i strana.

³ Prijevod u takvom djelu olakšava njegovu upotrebljivost, no to je simptom opadanja u poznavanju tih jezika. Za grčki je to konstatirao već Šišić u Priručniku na početku ovog stoljeća, a plašimo se da budućnost ne nosi širenje kruga poznavalaca tih jezika. Na istoj liniji je i pojava da se grčki pojmovi u tekstu pišu latinicom, što je vjerojatno problem nalaženja odgovarajuće veličine grčkih slova u tiskari, što se ne bi smjelo tolerirati radi karaktera djela.

nja⁴ iz antičkog urbanizma, kako, čini se preskromno, određuje namjenu ovog djela sam autor, već i temeljno djelo od kojeg će polaziti mnoga znanstvena istraživanja u svim spomenutim disciplinama, pa i u nekim drugim.

Nakon određivanja prostora koji će biti obrađen, Suić daje vremenske koordinate, IV st.p.n.e, za neke dijelove — otoke Vis, Hvar i Korčulu s obalom prema kojoj penetriraju, što je slučaj i za najjužniji dio obale, na kojem je bilo grčkog i helenističkog utjecaja, iako bez urbanih centara. Gornja vremenska granica su prva desetljeća VII st.n.e, kada dolazi do definitivne propasti antičke kulture i glavnine njezinih urbanih centara. Opstanak nekoliko od njih odnosno preseljenje i početak razvoja u drugim uvjetima, ne pripada više razdoblju antike. Pitanje opsega i snage prežitaka, što su ih oni ponijeli iz vremena antike i prenijeli novom doseljenom elementu, rješavano je na različite načine, o čemu više kasnije.

Autor definira antički grad kao naselje, centar, u funkciji progresa, koje vrši nekoliko zadataka. U početku i na zalazu je najvažnija fortifikaciona uloga, dok je podjela gradskog prostora na dio namijenjen javnoj funkciji i stambeni dio snažno utisnula biljeg urbanoj strukturi grada, bez obzira da li on nasljeđuje i proširuje autohtone začetke, ili je nastao djelatnošću vanjskog faktora, grčkog odnosno rimskog, ili je to silaženje s uzvišenja u dolinu pod vanjskim utjecajem.

Slijedi pregled izvora — pisanih, epigrafskih spomenika⁵ i materijalnih ostataka kojima je zbog karaktera djela ustupljeno najviše prostora. Prije pregledne karte gradova (iza str. 34) iz vremena ranog principata i kataloga gradova u predrimsko i ranorimsko doba (34—37), data je njihova klasifikacija i tipologija s obzirom na kontinuitet i prirodni smještaj s nizom samo naznačenih mogućih podgrupa. Treba spomenuti i odsjek o terminologiji s primjerima, koja je važna ne samo za autohtone urbane strukture već naročito za rimsku podjelu stupnjeva gradske samouprave, čime se odlikuje kolonija, municipij itd. To stupnjevanje je važno samo do Karakaline podjele rimskog građanskog prava svim slobodnim stanovnicima države 212. god. Završni dio uvodnog poglavlja posvećen je obrazloženju disciplinarnosti međuzavisnosti istraživanja (37—45), što je jedino mogući pristup. Skloni smo nazvati ga povijesnim pristupom, za koji kod nas gotovo i nema uzora, pa se upravo i u tome očituje pionirstvo i težina zadatka koji je autor na sebe preuzeo.

Najvažnji dio teksta podijeljen je u šest poglavlja.⁶ U cilju dobivanja prave slike položaja autohtonog grada, autor posvećuje s pravom veliku pažnju razvoju zemljišnih odnosa koji se s dolaskom Rimljana djelomično mijenjaju. Kolektivno vlasništvo autohtonih zajednica uglavnom postaje ager publicus, koji kasnije dolazi u ruke pretežno rimske senatorske veleposjedničke aristokracije. Kako dolazi do pojave privatnog vlasništva u predantičko vrijeme, koje autor povezuje s procesom raslojavanja, ne može se ustanoviti zbog nedostatka izvora, a analogije

⁴ Pisanje udžbenika za III stupanj nije baš naj sretnija pojava, jer svrha postdiplomskog studija je razvijanje sposobnosti za samostalan znanstveni rad, a kod toga su udžbenici, u kojima je materijal već sakupljen i obrađen, nepoželjni.

⁵ Na svim mjestima gdje se iz teksta upućuje na izvore koji su donijeti na kraju knjige kao dodatak II, nisu mogle biti označene stranice, pa to ne olakšava snalaženje. To se moglo izbjeći tako da su izvori doneseni naprijed ili uz poglavlje u kojem se analiziraju.

⁶ II Od autohtonog sela do autohtonog grada — problemi paleogeneze, 47—81; III U svitanju grada klasičkog svijeta na istočnom Jadranu, 82—104; IV Ostvarenja grada klasičkog svijeta na istočnom Jadranu, 105—208; V Odnos grad-selo u ranoj antici, 209—225; VI Inovacije kasne antike, 227—251; i VII Antička urbanistička baština, 253—262.

s grčkim primjerom ostaju samo analogije — ističe i on. Vlasništvo ne mijenja svoj karakter, već ostaje i dalje uglavnom u rukama domaćeg stanovništva. Zemlja koja je bila kolektivno vlasništvo zajednice, ispaše i šume, ostaje to i nadalje. U problematici paleogeneze autor polazi od autohtonih dostignuća — uglavnom naselja na uzvišenjima ili prostorno izoliranim mjestima — koja klasificira i pokušava izraditi njihovu tipologiju. Utvrđuje da je stupanj nedovoljne istraženosti i odsustvo sistematizacije⁷ glavna prepreka potpunijim rezultatima u sagledavanju smještaja i sistema fortifikacije, tj. obrambene funkcije kao jedne od najvažnijih. Samo na vrlo malom broju primjera mogu se ustanoviti oblici organizacije stambenog prostora, a samo u Nezakciju nailazimo i na kultno središte. Raster komunikacija također je teže utvrditi, no gotovo u svim istraženijim naseljima povezuje se centar, koji ne mora biti u geometrijskom središtu, s vratima na bedemima, koja su vrlo raznoliko riješena — sužavanjem prolaza, zavijanjem zidova, koji ostavljaju desnu stranu napadača nezaštićenu i sl.

Pokušavajući dokazati da je proces raslojavanja društva označio i granicu dviju faza urbanizacije, autor se poziva na bogatije priloge (nekropole), ali za to mora napustiti obalu i otići u centralni Balkan — Trebenište, Atenica⁸ — jer nalazi s obale srednje Dalmacije nisu u toj mjeri opredjeljujući za postavljenu tezu, koju autor podupire i antičkom tradicijom i rezultatima ilirske onomastike, da bi zaključio da je vrijednost u postavljanju pitanja koje »ipak ostaje *sub iudice*«. Na temelju epigrafskih spomenika iz ranog principata o teritorijalnim sporovima među autohtonim zajednicama uspio je odrediti njihovu približnu veličinu.

Istaći ćemo shemu kategorizacije autohtonih naselja, koja s obzirom na socijalnu i ekonomsku strukturu razlikuje tri faze: predurbanu, protourbanu i urbanu. Potonju karakterizira pojava stranog utjecaja, koji je odlučan za autohtoni razvitak jer ga prekida. Blizina antičkog urbanog sred.šta. napose rimskog, ne dopušta paralelni razvoj autohtonog naselja.

Upozorit ćemo na, čini se jedini, ozbiljniji nedostatak koji karakterizira čitav rad. Ako želimo dobiti sliku zaista autohtonih urbanih elemenata na istočnom Jadranu, potrebno je, osim iznošenja autohtonih elemenata i rezultata stranog utjecaja, tj. grčkog i naročito rimskog urbanizma čija ostvarenja su rasprostranjenija, a tim i dostupnija, pa i bolje upoznata, upotrijebiti komparativni materijal s područja koja je zahvatio utjecaj antičkog urbanizma u približno istom stupnju a pri tom se susreo s određenim stupnjem »urbanizacije«. Radi se o obali Iberijskog poluotoka, obali Galije i u manjoj mjeri Africi s izuzetkom Egipta. Nema dvojbe da bi takav pristup zahtijevao znatno proširivanje opsega materijala, ali smatramo da bi jedino to bio pravilan put. Strani utjecaj je isti, dakle trebalo bi vidjeti kakva rješenja daje ne samo u sukobu s istočnojadranskim autohtonim urbanim elementima, već i navedenim, dakako s dužnim razlikovanjem specifičnosti, pa bi na osnovu tih usporedbi moglo biti govora o autohtonim urbanim elementima koji su zaista ponikli na našem terenu. To bi poduprlo »pokušaj sinteze« za koju sam autor smatra da ne može »pretendirati na konačnost« zbog brojnih bijelih područja u istraživanjima.

U skladu s važnošću i utjecajem grčkih urbanističkih koncepcija na razmatranom području daju se obavijesti o njihovu sustavu. Takav izdužen ortogonalni

⁷ Posljedica vjerojatno neažuriranja teksta je izostavljanje V. Miroslavljević, Gradine i gradinski sistemi u prehistorijsko i protohistorijsko doba, + 11 crteža i XII tabli fotografija, 259—297, Arheološki radovi i rasprave VII, Zagreb 1974. Iako taj rad nije citirao, Suić donosi na str. 66 br. 10 crtež gradine Pleginje po V. Miroslavljeviću. Taj crtež se nalazi u navedenom radu str. 284 sl. 5 lijevo gore.

⁸ Noviji rad o tome, koji Suić ne navodi, jest disertacija Lj. B. Popović, Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu, Beograd 1975.

raster gradskih komunikacija ima npr. Issa, tipičnija od Pharosa, koji je više u skladu s rimskim kvadratnim ortogonalnim sustavom.

Znatno veću pažnju autor posvećuje gradu rimskog svijeta, dajući podatke o izvoru tih koncepcija koje su dijelom preuzete od Etruščana — najstariji tip kapitolijskog hrama, praksa gromatika, koja je opširno opisana, uloga kozmološko-teogonijskih elemenata kod osnivanja gradova — dijelom pak prožetih heleniskim i helenističkim zasadama koje eklektički Rim sažima, prilagodava svojim potrebama i š.ri po čitavom Mediteranu, pa i dalje. Svoj najviši domet, savršenstvo, rimska gradogradnja postigla je u planiranju i izvedbi vojnog logora, tog mnogo puta izvorišnog jezgra niza gradova. Zatim autor utvrđuje način kojim se vrši penetracija Rima još od III st.p.n.e. na istočnu obalu Jadrana i strukturu demografskih elemenata koji se smještaju djelomično na strateška mjesta ili uglavnom na ishodišne odnosno ulazne komunikacijske pravce prema unutrašnjosti. To su trgovci i carinici, koje kasnije slijedi sloj zemljoposjednika, ali važniju ulogu u presađivanju urbanih koncepcija imaju mali zemljovlasnici koji se trajno naseļjavaju. Uloga veterana u procesu urbanizacije sigurna je samo na jednom mjestu — Aequum, dok je npr. u Africi nešto češći slučaj osnivanja njihovih kolonija u kojima je, ako sudimo prema antroponimima na natpisima, bilo i ljudi s istočne obale Jadrana. Napokon, u kasnijim fazama urbanizacije potkraj principata i za vrijeme dominata važan je helenističko-orijentalni element, uočljiv na osnovu natpisa, ali i po religioznim inovacijama čiji su oni bili nosioci. Osnivanje svake kolonije važno je i za okolni gradski prostor, što se osobito vidi kod Salone, Jadera, Pule itd. jer u pravilu zahvaća vrlo plodnu zemlju pa tragovi centurijacije ostaju konstante koje će poštivati kasniji razvoj, a njihov smjer je na tom prostoru samo manje ili više točan produžetak stvarnih unutarperimetralnih komunikacija i pravaca romanizacije.

Prethodni dijelovi sinteze, široko shvaćeni, mogu se označiti kao uvod narednom poglavlju »Ostvarenja grada klasičkog svijeta na istočnom Jadranu«, koje je ne samo najopsežnije (105—209) jer obasiže više od trećine čitave knjige, nego i najsadržajnije, ukoliko je uopće dopušteno razbijati cjelinu. Primjerenim slijedom i logičnim redom autor prilazi gradu antike. *Pokušaj je to sistematike i sinteze gotovo stoljetne tradicije istraživanja* (105) — kako on ističe.

Opeka, osnovni materijal rimske gradogradnje, zbog razumljivih razloga zaminjena je kamenom, kojeg na licu mjesta ima u obilju, a i ljudi njemu vičnih. Novost je pojava maltera, prvi put u grčkim otočkim naseljima, te plemenitih vrsta kamena iz Grčke i Italije, manje Egipta. Od tehnika ranije su poznate tehnika suhozida i slaganje velikih blokova (megalitska), dok Rim donosi niz novih načina gradnje: za zidove opus quadratum, isodomum, reticulatum, mixtum, cementicum, opus incertum raznih varijanata, opus spicatum, te još neke nepodložne preciznijoj klasifikaciji; za podove *λωθόσρωτον* i mozaik.

Zanimljiv je odsjek o načinu financiranja izgradnje. U vrijeme ranog principata bila je čast, utemeljena na financijskim mogućnostima i volji, za pojedinca, imućnog skoroevića, da može putem financiranja važnog komunalnog objekta, katkad samo djelomičnog, steći ugled koji nije posjedovao po podrijetlu, radi stjecanja političke funkcije u upravi grada. Taj će se sistem u kasnoj antici izroditi, pa će te iste funkcije postati kazna povezana s gotovo sigurnim financijskim slomom. Dakako da i vladar djelomično učestvuje financijski u izgradnji, napose kod osnivanja gradova.

Slijedi obrada pojedinih urbanih elemenata na primjerima s brojnim crtežima: fortifikacije, dijelom su tu uklopljeni i slavoluci ako vrše funkciju gradskih vrata, odnos perimetra i rastera, planimetrija i morfologija urbanih areala. Zatim objekata arhitekture u užem smislu: hramovi i svetišta, forumi s adjacencijama,

terme, kazališta i amfiteatri, memorativni objekti, stambena izgradnja i komunalije. Na osnovu cjelokupnog materijala autor zaključuje da se u nekim elementima gradogradnje u Istri osjeća italski utjecaj, dok na krajnjem jugu obale zrači heleniski i helenistički (osjeća se to npr. u Dokleji).

Istaknut ćemo da se Suić, koji je vršio niz istraživanja i iskapanja, a vodio je i najveća od njih poslije II svjetskog rata na tom prostoru kod nas, u Zadru, kod ne baš malog broja primjera služi do danas neobjelodanjenim rezultatima istraživanja — Polače, Stobreč i dr., te istom kategorijom natpisa.⁹ Težinu i složenost posla koji je obavljeno ilustrira činjenica da je u nekim slučajevima trebalo imati smjelosti i ići u generalizacije na osnovu svega dva-tri objekta (kazališta, amfiteatri), djelomičnog a nedostatnog poznavanja važnih i određujućih objekata za čitav grad (forum u Ninu i Saloni), slabo poznatih kategorija (stambena izgradnja), regionalnih lakuna (Epidaur i Naronu¹⁰), odnosno za neke vrste dosta opsežnog materijala kojim je trebalo ovladati.

Slijedi rezime odnosa teoretskih postavki rimskog graditeljstva, uglavnom poznatih iz djela Vitruvija, i njihove primjene na objektima s naše obale. Suić daje, dakako, samo izbor objekata za koje donosi komparacije. Detaljnije su obuhvaćeni samo poneki objekti, iz Zadra kapitolijski hram, na granici idealnih proporcija, forum i portikat. Za uspoređene objekte, ne samo iz Zadra, mogu se utvrditi veća ili manja odstupanja od idealnih normi, kod nekih, opet iz Zadra stupovlje portikata, i potpuno poklapanje. Poklapanje manjih arhitektonskih elemenata (dijelovi stupova) razumljivije je zbog njihove »serijske« izrade po ustaljenim pravilima, dok su u rješavanju prostornih odnosa uočena veća odstupanja jer je trebalo poštivati ili zatečeno ili konfiguraciju zemljišta. Autor ističe da će se potpuniji zaključci moći donijeti tek po izvršenim specijalnim istraživanjima.

Razmatranje rasporeda gradskog prostora za dio gradova jedva da je moguće. Kao ogledni primjer autor uzima Zadar. Za druge primjere, gdje je to moguće, daje aproksimativnu statistiku raspodjele gradskog areala prema funkcijama — kult, uprava, privreda, stanovanje, rekreacija. Svakako je najteže pokušati da se predoči prostorni doživljaj antičkog grada u četiri dimenzije, jer je malo što sačuvano u vertikalni, uz neke izuzetke, a to su ponajčešće usamljeni objekti, ili pak ugroženi četvrtom dimenzijom. Svima nedostaje i scenografija. Jedino se sa sigurnošću može zaključiti da antički grad u svojoj prostornoj artikulaciji nije bio razbujan značajnijim vertikalama, kao što je to karakteristika medijevalnih a i kasnijih urbanih sredina. Doneseni pokušaji shematske makete Stobreča i Zadra teško da tu prazninu mogu dopuniti, ali to se i ne može učiniti, bez obzira na stanje istraženosti pojedinog lokaliteta, a i obale u cjelini.

Iako je antika bila izrazito kultura grada, ipak je selo odigralo ne malu ulogu u njezinu životu, pa je razumljivo da autor obraća tom aspektu doličnu pažnju. Istovremeno postoje *pseudo urbane* cjeline vile rustike gospodarskog tipa i autohtono selo koje se ne mijenja bitno u nekim aspektima — uloga stočarstva — uz jednu osobitost koju je sačuvalo do danas, a to je teže prihvaćanje inovacija bilo

⁹ Važan natpis iz Fulfinija (Omišalj na Krku), koji se citira kao neobjelodanjen, objavila je prvi put R. Matejčić, Rimski Fulfinij je zaista bio kod Omišlja, Kulturni prilog br. 6, Novi list, Rijeka 1. VIII 1974, a poslije izlaska Suićeve sinteze uradio je to ponovo D. Rendić-Miočević. Novootkriveni Domicijanov natpis o fulfinskom vodovodu (47—55) + 1 tabla, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu III s., sv. VIII, Zagreb 1974. (dotiskan u IV mj. 1976).

¹⁰ Smatram da je baš zbog stanja neistraženosti trebalo unijeti u popis literature izvještaje o iskapanjima u Naroni, v. N. Cambi, Naronu Vid Metković, Arheološki pregled, Beograd 12/1970, 103—105; 13/1971, 67—70 i 14/1972, 62—64.

koje vrste, npr. zadržavanje epihorskih kultova, a proces romanizacije biva slabiji što je grad dalje. Izvan grada postoji, dakako, i dosta brojna tip ladanjske vile, gotovo uvijek s gospodarskim kompleksom. Uloga tih naseobina bit će veoma važna u početnoj fazi širenja kršćanstva, naročito od vremena dominata dalje, pa pored gotovo svake takve vile nailazimo u kasnijim graditeljskim fazama na manje kršćanske objekte.

Grad kasne antike stagnira, barbarizira se ulaskom u nj poluromaniziranih elemenata na temelju Karakaline podjele građanskih prava g. 212. radi fiskalnih razloga, ali s potpuno suprotnim rezultatom u kasnijem razdoblju. Iako stagnira i ruralizira se, zanimljivo je da je popis gradova što nam ga je sačuvao Anonim iz Ravene s kraja antike velik (v. preglednu kartu na str. 166). Ta će brojnost, bez obzira na njihovu važnost i veličinu, ipak imati utjecaja i poslije VII st., tako da postoji kategorija medijevalnih urbanih struktura koje iako s cezurom, nastavlja u položajem antičkog naselja (Nin). Fortifikaciona uloga gradova ponovo dobiva prvenstvo s legalizacijom kršćanstva i uskoro zatim njegovim pretvaranjem u isključivu državnu religiju. Kapitolijski forum, te terme i amfiteatar gube svoj *raison d'être*, što za vrijeme rekonkviste uzrokuje njihovo pretvaranje u kamenolome. Jedina inovacija, ako je tako uopće smijemo nazvati, jest pojava na *obali*, prije isključivo u graničnim područjima utvrđenih vila rustika — Mogorjelo, Polače na Mljetu i drugdje. Javlja se kastrumi, dok se u gradovima zanemaruje održavanje komunalija — jedino se »obnavljaju«
bedemi. Kršćanski kompleksi iz predgrađa prelaze s učvršćenjem organizacije postupno u grad, tj. sjedišta biskupa, koji kompleksi, kao što to autor i grafički pokazuje, nikada ne sjedaju na prostor ranijeg centra grada, jer se ondje još nalazi kapitolijski, već se od tog centra udaljuju na njegovu periferiju. U Zadru takav kompleks postaje linija zadnje obrane. Ovi kompleksi postaju ishodište jednog centra, razumije se drugog karaktera, koji doduše preuzima *neke* javne funkcije prijašnjeg središta, ali ta vlast, ponekad i jača od nominalne javne uprave, neće zauzeti njezino mjesto. To novo središte unutar gradskog prostora, iako ne slijedi prijašnji centar, stvara prostor »logičan prema drugim dijelovima grada«. S pojavom niza sakralnih objekata u kasnijoj fazi smanjuje se stambeni prostor.

U završnom poglavlju Suić pokušava ocrtati antičku urbanističku baštinu, što je kako sâm ističe, već na granici njegova interesa kao povjesničara antike. To je jedan od vrlo složenih problema naše povijesti uz koji se vezuje i pitanje kontinuiteta pravne svijesti i gradskog agera, jer se postavlja pitanje što su mogli ostaviti i što su stvarno prenijeli u budućnost antički gradovi koji su preostali nakon barbarskih provala i prodora Avara, Slavena i Hrvata. To su Zadar, Trogir, Kotor, na otocima Krk, Osor i Rab i bez položajnog kontinuiteta Split i Dubrovnik. Gradovi Istre našli su se u drugačijem položaju, jer u njihovom zaleđu postoji etnički neveliko, ali ipak istovrsno, selo. U zaleđu prvo spomenutih, međutim, takvog sela nema, već se razvijaju zamci državne ideje Hrvata.

Urbanistička struktura antike može se jače naslutiti, kako Suić pokazuje, u gradu Rabu nego u drugim gradovima. Split je u palači koju proizvoljno pregrađuje, ali se drži njezinih perimetara. U Zadru je i danas Kalelarga glavna ulica, očito naslijeđena od općeg pravca iz rimskog vremena, kao što je to uglavnom i ortogonalni raster gradskih komunikacija. Suić je pristalica ograničenog kontinuiteta od VII st. dalje, za razliku od M. Kostrenčića, koji je bio za puni kontinuitet preko crkvene organizacije, ili L. Margetića, koga smatra hiperkritičnim prema zastupnicima kontinuiteta. S pravom ističe nadalje plan Stona i vjerojatnu, ali ne i sigurnu, djelatnost J. Dalmatinca ili njegove škole pri nastanku ortogonalnog rastera Paga, u prilog tezi o stanovitom urbanističkom kontinuitetu čija bi glavna tekovina bila ortogonalnost rastera gradskih komunikacija. No pravu ćemo sliku

steći tek tada kada dobijemo nastavak ovog djela i po vremenskoj i po prostornoj osi, jer samo u tom kontekstu, iako kulturno i povijesno nekoherentnog prostora, mogu se sa sigurnošću naći eventualne istinske autohtone komponente urbanih elemenata na cjelokupnom području Ilira, kasnije rimskih provincija, odnosno južnoslavenskih država u srednjem vijeku.

Ne smatramo sretnom okolnost što je autor dodao svom radu pogovor, jer sa znanošću ne mogu korespondirati pitanja o tome što bi bilo da je Aleksandar Veliki duže živio, ili da je na Mediteranu pobijedila istočna koncepcija Kleopatra-Antonije, unatoč tome što danas ima čak i takvih »ozbiljnih povjesničara« koji studiraju alternativna rješenja pojedinim situacijama, primjerice prodor na američki Zapad bez željeznice.

Uz selektivnu bibliografiju, inače bez praznina, dodali bismo, osim onih dopuna na koje smo već upozorili, Đ. Mano-Zisi, Pogled na pitanja urbanizacije i urbanizma u Ilirikumu (93—113) + 10 slika, Zbornik radova Narodnog muzeja IV, Beograd 1964. Iako je težište teksta na kontinentalnom dijelu Ilirika, može se u njemu naći ponešto i za Jadran, a i literatura za analogije s područja koje Suić ne obuhvaća, o čemu je bilo naprijed riječi. Sličan je prilog B. Sarie, Die Antike Stadt in Südosteuropa (11—22), Die Stadt in Südosteuropa Struktur und Geschichte, Südosteuropa — Jahrbuch 8, München 1968. Zatim, Lj. B. Popović, Antička Budva, Beograd 1975; M. Zaninović, Antička osmatračnica kod Stona (163—172) + 2 table, Situla 14—15, Ljubljana 1974, p. o., i N. Klaić, Prva stoljeća u životu Hrvata na istočnoj jadranskoj obali (341—350), Materijali XII, IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972; Zadar 1976, p. o. Potonji prilog, dakako nije mogao biti naveden, ali je zanimljiv za shvaćanje pitanja kontinuiteta sa stanovišta medijevalista.

Uz izvore bismo primijetili da u literaturi postoji i drugačija interpretacija teksta najvažnijeg natpisa antičkog razdoblja s jadranske obale, psefizme iz Lumbarde, od L. Margetića, Psefizma o osnivanju grčke kolonije na otoku Korčuli (189—204), Živa Antika XXI, 1, Skopje 1971, koja, ako je točna, vrlo je važna za zemljišne odnose u najranijoj fazi urbanizacije Jadrana.¹¹ Treba još napomenuti da Suić nije upotrijebio novija izdanja izvora. Pokazat ćemo to na nekim geografskim, točnije kartografskim, izvorima: K. Miller, Die Peutinger'sche Tafel oder die Weltkarte des Castorius, Stuttgart 2ed 1929. (Suić upotrebljava prvo izdanje iz 1916), Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense, O. Cuntz, Itineraria Romana, vol. I, Leipzig 1929 (Suić ima G. Parthey — M. Pinder, Berlin 1848), Ravenatis Anonymi Cosmographia [...], J. Schnetz, Itineraria Romana, vol. II, Leipzig 1940 (Suić ima Pinder — Parthey, Berlin 1860).

Sinteza je to kakvima naša historiografija oskudijeva, kako po disciplinama koje obuhvaća, tako po vremenskom rasponu i umješnosti kojom je ta opsežna građa prezentirana na veoma jasan način, pa ona znatno premašuje okvir udžbenika, kako ga sam autor preskromno naziva. Većina »nedostataka« prije se može pripisati stanju nedovoljne prostorne istraženosti, odnosno odsustvu monografskih sistematizacija pojedinih specijalnijih oblasti koje su tek u začetku. Svakako da će ta sinteza postati baza i ishodište mnogih i mnogih specijalnih istraživanja, pored toga što je to slika stanja, stupnja razvoja, antičke povijesti kod nas na jednom prostornom dijelu koji, iako i sam nedovoljno istražen, ipak mnogo nadmašuje stanje istraženosti u unutrašnjosti.

Mladen Švab

¹¹ Na str. 85 potkrala se očito jedna tiskarska pogreška, ne 30 već tri pletra, kao što je ispravno u prijevodu izvora str. 306.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXXI—XXXII

1978—1979

Redakcijski odbor:

IVAN KAMPUŠ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE
ZAGREB